

Омер Бартов

Дискомфортне читання: відповідь моїм критикам

Перш за все хочу подякувати «Україні Модерній» за наданий форум і можливість відповісти на критику. Вдячний я також і своїм рецензентам — за те, що вони так всебічно розглянули у своїх статтях мою книжку *Erased*. Відповідати читачам — завжди втіха для автора, хоч як би критично вони не ставилися до книжки. Але у випадку з *Erased* я особливо радію з отриманої нагоди. Адже за моїм задумом ця книжка — радше заклик звернути увагу, ніж традиційна наукова монографія. Найгірше, що могло її спіткати, — не критичні напади з боку читачів, а цілковита байдужість. І якщо заходів, про які просить книжка *Erased*, буде вжито швидше, ніж я сподівався, я охоче визнаю, що мій песимізм був невиправданий.

Як це часто трапляється в таких дискусіях, висловленими думками де-хто з моїх критиків мимоволі підтримує мої власні аргументи щодо дискурсу української історії й пам'яті. Не менш поширеними є звинувачення в тому, що в *Erased* я не впорався з завданням, якого і не ставив перед собою, а також напади на фундаментальну основу, на яку книжка спирається. І нарешті, деякі критики намагаються продемонструвати свою наукову і моральну вищість, піддаючи сумніву мою об'єктивність і мій науковий досвід. Вони натякають на те, що немічність політики пам'яті в західній Україні, яку діагностувала книжка *Erased*, — лише виплід мого спотвореного бачення. Це сильна, проте марна риторика, яка робить ведмежу послугу історичному розумінню й відкритій дискусії.

Проникливий огляд Тарика Циріла Амара не має жодної з наведених вище ознак. Чітко і вагомо Амар формулює головну думку *Erased*: у колишній провінції Галичина «важливий єврейський спадок, який слід би було оберігати, обговорювати і (понад усе) визнавати, потерпає від занедбаності... єврейська спадщина досі зазнає невпинного руйнування... і останні “сліди” одного з найбільших осередків єврейської цивілізації в Центрально-Східній Європі, майже повністю знищеного Голокостом, можуть остаточно зникнути».

Як академічний директор Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові, Амар знає, про що говорить. Але не завадить поширити цю думку кількома коментарями, щоб вона обросла контекстом. Так,

Амар цілком справедливо зазначає, що в часи німецької окупації східна Галичина «стала місцем, де відбувалося жахливе поєднання видів геноциду: депортації до... таборів смерти... і масових розстрілів неподалік домівок жертв». Утім, він не робить важливого висновку з цього спостереження: з півмільйона й більше галицьких євреїв, які потрапили під німецьку окупацію в червні–липні 1944-го, близько половини було вбито просто неба, багатьох привселюдно розстріляно на місці. Облави, побиття, приниження й часто самі вбивства, які стали мало не буденним явищем, відбувалися на очах у християнського населення містечок з осені 1941 до літа 1943 року. Люди бачили, як їхніх сусідів, колег і друзів витягали з домівок і вбивали; їхнє майно часто переходило до рук християн, а їхні трупи, десятки й десятки тисяч трупів, лежали, закидані землею в неглибоких могилах довкола містечок, де їм довелося мешкати.

Ця реальність в Україні, що різко відрізнялася від того, як розгорталися події на Заході, також сформувала інакшу пам'ять про минуле в сучасних суспільствах. До цього прислужився і той факт, що більша частина європейських євреїв жили в Східній Європі й західних частинах Радянського Союзу, а не в Центрально-Західній Європі¹. А це, у свою чергу, має повернути нашу увагу до того, що східноєвропейські євреї жили в мультиетнічних і мультирелігійних (але, безперечно, не мультикультурних) спільнотах, тож грабунки і вбивства євреїв відбувалися в складному соціокономічному та культурному середовищі, де християни і юдеї багато століть співіснували поряд.

Цей специфічний контекст здебільшого скасовує загальноприйнятій категоріяльний поділ на злочинців, жертв і пасивних спостерігачів². Злочинці (такі як українські й польські поліцаї) часто ставали жертвами один одного чи Советів; колабораціоністи (такі як єврейські поліцаї) часто гинули, як і ті євреї, що на них вони влаштовували облави за наказами німців. Найбільше вражає те, що спостерігачів просто не було. У цьому тісному світі маленьких містечок, надзвичайної і невинуватої жорстокості, страху, злиднів та можливостей безмежної (хоч і нетривалої) влади, швидкого збагачення і, здавалося б, повного імунітету до загальноприйнятого правосуддя, існували лише градації співучасті й опору, жертвовності й убивства.

Але градації мали значення, як мала значення і підтримка політично-ідеологічного курсу тих, хто був біля керма влади. Під час німецького панування євреї перебували на найнижчому щаблі, і більшість їх було вбито. Наступними на черзі були поляки (в східній Галичині), і більшість їх

---

¹ Bartov O. Eastern Europe as the Site of Genocide // *The Journal of Modern History*. 2008. Vol. 80. No. 3. P. 557–593.

² Bartov O. Interethnic Relations in the Holocaust as Seen Through Postwar Testimonies: Buczacz, East Galicia, 1941–44 // *Lessons and Legacies*. Vol. VII: From Generation to Generation / Ed. by D. L. Bergen. Evanston, IL, 2008. P. 101–124.

було піддано етнічним чисткам — але ці «чистки» здійснювали переважно українські націоналісти, керуючись власними ідеологічними міркуваннями. Третіми йшли українці. 1939–1941 років вони більше співпрацювали з Советами, ніж з поляками, а 1941–1944 років — більше з німцями, ніж з поляками чи євреями. Діячі українського націоналістичного руху — ті, що боролися за незалежну Україну, — стали мішенню Советів напередодні німецького вторгнення. Але в пропорційному відношенні від депортацій протягом цього періоду вони постраждали менше, ніж поляки чи євреї. Совети жорстоко боролися з ними під час повторної радянської окупації. Українці також масово гинули в лавах Червоної армії (як і євреї) та у вермахті (який радше вбивав, ніж набирив євреїв на військову службу), а також у підпільних організаціях. Багато українців стали жертвами расистської політики нацистів: примусової праці, експлуатації й штучного голоду.

Втім, якщо подивитися на пропорцію населення, українці заплатили меншу ціну, ніж поляки чи євреї. Ба більше — якщо оцінити, що справді відбувалося в східній Галичині під час німецької окупації, неозброєним оком буде помітно, що з трьох етнічних груп українці вбереглися найкраще і що після війни, попри репресії, депортації й убивства радянською владою, вони відновили своє життя в містечках, де після чисток майже не залишилося довоєнного єврейського і польського населення. Фактично в цьому й полягала мета ОУН, реалізована за часів німецької окупації, яка, за іронією долі, зміцніла як нова соціоекономічна реальність за Советів. Саме з цієї реальності й постала в 1990-х незалежна Західна Україна — як здебільшого етнічно однорідне суспільство.

Радянське панування також справило величезний вплив на політику пам'яті та ушанування, яка своєю чергою вплинула на незалежну Україну. Як зазначає Амар, «важливий чинник» у «теперішньому формуванні пострадянського дискурсу» — це «фальсифікація» минулого, типова «радянська практика... применшувати важливість... єврейської ідентичності жертв... [змішуючи її] з загальною, всесоюзною жертвовністю, незважаючи на особливу мету, природу і радикалізм нацистського винищення євреїв». Чи розцінювати це як наказ «ніколи» не згадувати чи просто «применшувати важливість» єврейської ідентичності жертв? Як на мене, це питання часу і контексту. До того ж випадок Советів не є поодиноким. Побіжний погляд на загальні історії Другої світової війни, що писалися на Заході до 1980-х років, виявить, що їхні автори про Голокост і не згадували. Навіть у загальних історіях Третього Райху чи біографіях Гітлера, опублікованих протягом ранніх повоєнних десятиліть, винищенню євреїв майже не приділяли уваги. У цьому контексті слід також відзначити те, що було відомо євреям, які переховувалися чи брали участь у опорі по всій Східній Європі (наприклад, поряд з Армією Крайовою): якби не Червона армія, вони б не вижили, а панування нацистської Німеччини тривало б ще дуже-дуже довго.

Але, звісно, це не знімає провини з СРСР. Визволяючи євреїв, Совети водночас руйнували скромні пам'ятники, зведені вцілілими. Євреї радо вітали Червону армію як визволителів і тішилися, коли зустрічали єврейських солдатів та офіцерів, яких було чимало. Українські ж борці за свободу (багато хто з них досі носив німецьку військову форму) вважали Червону армію окупантами, а її єврейських вояків — черговим доказом юдео-більшовицької змови проти них. Та не всі українці поділяли цю точку зору. Багато хто з них воював у лавах Червоної армії чи разом з радянськими партизанами. Невеличка, проте важлива жменька поляків і українців давала притулок євреям. Для багатьох з них Совети були визволителями. Хоча траплялися й випадки (і я можу довести це документально), коли українські поліцаї брали участь у Голокості, водночас переховуючи у власних домівках євреїв. Ці люди, як правило, тікали від Советів. Інші рятівники ніколи не згадували про свій альтруїзм перед сусідами (а часом навіть перед рідними і близькими) чи робили це з великим запізненням, боячись, що їх назвуть зрадниками народної справи чи особами, які нажилися на єврейських грошах, чи просто подумують, що вони хочуть присоромити більшість, яка була бездіяльною (або навіть гірше). Мовчанка, що оповила цей період в усьому, що стосувалося долі євреїв, тривала десятиліттями. В туристичному путівнику містом Бучач, опублікованому 1985 року, що містив історичну довідку, немає **жодної** згадки про євреїв, хоч автор і радив відвідати пагорб, де розташовувався єврейський цвинтар (місце масового поховання), бо з нього відкривається чудовий краєвид усього міста³.

Ця мовчанка огорнула не лише єврейських жертв, але й українських бійців визвольного руху. Нині останні нарешті здобули ту увагу (хоч, на жаль, і без критичного осмислення), на яку заслуговують. Євреї ж досі забуті. Безперечно й цілком зрозуміло: мої спроби пов'язати цих борців за свободу зі злочинами проти євреїв дратують багатьох західних українців (гадаю, українці з інших регіонів ставляться до цього нейтральніше). Як сторонній і об'єктивний спостерігач, Амар з готовністю погоджується, що мої висновки «відображають поточні міжнародні дослідження»⁴. Він додає, що ОУН(б) — особливо ОУН(б) — «була надміру авторитарною, нетолерантно націоналістичною, гордовито змовницькою та терористичною силою», чії лідери «часом пропагували етнічні чистки та антисемітські страти і брали в них участь». І це, наголошує він, «не запізниле відлуння радянської пропаганди, від якого легко відмахнутися». Що ж до стандартної апологетики ОУН, Амар коротко зазначає, що до болю знайомі облудні чутки про «юдео-більшовизм» чи так звану жидокомуну, які «відіграли

---

³ Дуда І. Бучач: Путівник. Львів, 1985.

⁴ Див., напр.: Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. München, 1996.

велику роль у антисемітизмі українських націоналістичних сил у часи Другої світової», тепер «вигулькують у деяких сучасних роздумах українців про Голокост», де їх використовують «для спроби “врівноважити” участь українців у переслідуваннях євреїв».

Відтак Амар, схоже, погоджується з моїм твердженням про те, що відроджений український націоналізм у колишній Галичині прагне пригнітити пам'ять про довоєнне життя євреїв на цій території та їхні страждання під час війни, оскільки, по-перше, боїться, що це відсуне страждання українців на маргінеси, по-друге — утворить місток між євреями й радянськими злочинами проти українців, а по-третє — що українських борців визвольного руху можуть пов'язати з Голокостом.

У деяких питаннях ми з Амаром розходимося. Так, Амар ставить під сумнів моє твердження про те, що вже в ранньомодерну добу Галичина була пограничною територією. Це тема, про яку я багато пишу останнім часом. Дозволю собі просто зазначити, що в XVI–XVII століттях цей регіон постійно потерпав від воєн між Польщею, козаками й селянськими арміями, татарами, отоманами, а також московитами, литовцями й шведами. Коли східні частини Речі Посполитої було втрачено, регіони далі на захід стали пограниччям. 1672 р. Польща підписала Бучацький мир з Отоманською імперією, і на якийсь час кордоном, що розділяв ці дві держави, стала річка Стрипа, що протікала посеред Бучача. Населення таких містечок на той час складалося з поляків, русинів і євреїв — тієї самої суміші, яка була характерна для них напередодні Другої світової війни. Боротьба за культуру, етнічну приналежність і релігію в галицьких містечках перетворювала їх на киплячі казани, де формувалася ідентичність і відбувалася трансформація в повному сенсі слова — тобто на типові прикордонні поселення⁵.

Креси, як називали прикордоння поляки, охоплювали території, що простягалися вздовж східного кордону Польщі. Протягом століть той кордон суттєво змістився. Якщо в ранньомодерну добу він тягнувся аж до так званого Дикого Поля в нижній течії Дніпра, то до середини XIX століття кордоном стали вважати землі, що розташовувалися між Дністром і Дніпром. На початку XX століття *Кресами* вже називали землі на схід від Львова і Вільна/Вільнюса, а в міжвоєнний період то були колишні польські території на схід від лінії Керзона. Землі, приєднані Радянським Союзом 1939 року, у той час вважалися східними територіями Польщі (або східною Малою Польщею), і саме з цими землями нині ототожнюють себе більшість поляків.

⁵ Див., напр.: *Hanover N. Abyss of Despair (Yeven metsulah)*. New Brunswick, 2005 [1652]; *Werdum U. von. Das Reisejournal (1670–1677)* / Ed. by S. Cramer. Frankfurt am Main, 1990; *Dalairac F.-P. Les anecdotes de Pologne*. Amsterdam, 1699. Vol. 1–2; *Barqcz S. Pamiątki Buczackie*. Lwów, 1882, де процитовано багато документів ранньомодерної доби, що вже не існують. А також див. колекцію Текі Шнайдера в Державному архіві Кракова, що містить важливі оригінальні документи цього періоду, які стосуються міжетнічних стосунків і конфліктів.

Бачивши все на власні очі, я можу відстоювати свою думку про те, що навіть сьогодні, через сім років після того, як я написав *Erased*, «русинські селяни досі обробляють землю, як це робили їхні прадіди» у західній Україні — не в останню чергу тому, що розпад системи колгоспів спричинився до дефіциту тракторів і поділу полів на наділи. Але в тому ж таки реченні я продовжую думку: «в містах і містечках регіону... в міській культурі спостерігається поєднання агресивного українського націоналізму, слідів багатого польського і єврейського минулого та всіх зовнішніх ознак глобалізованої сучасності, що швидко поширюється, хоч багато місцевих мешканців досі називають себе галичанами». Таким чином, я також не впевнений, що «перетворення русинів на українців завершилося», як стверджує Амар. Схоже, місцева ідентичність не втратила своєї сили, на що не в останню чергу вказує впливовість у регіоні греко-католицької церкви. За всіма цими елементами тягнеться слід у минуле — до статусу західної України в Радянському Союзі. Адже Галичина, не зовсім маргінальна і розташована не зовсім строго між Заходом і Сходом, була, як визнає Амар, «менш індустріалізованою і менш розвинутою», ніж східна Україна. З цієї перспективи буття «між “внутрішнім” і “зовнішнім” Сходом» Галичина підтримувала свій прикордонний статус у повоєнному радянському контексті. За іронією долі, це сприяло збереженню — а не лише руйнуванню — залишків єврейського минулого, тоді як модернізація могла би прискорити процес їхнього знищення.

Поки регіон перебував під владою Советів, не могло бути й мови про приватну власність. Це правда, що це питання потребує ретельнішого дослідження. Також у цьому випадку провести дослідження буде дуже непросто, не в останню чергу тому, що таким розслідуванням опираються місцеве населення і влада. Сама поява дослідника в маленькому містечку викликає підозри, що він може шукати втрачену власність, і часом призводить до мовчанки чи ворожості. Втім, моє власне розслідування у Бучачі свідчить, що в таких містечках, де німці справді забирали рухоме майно, одяг, хутро та інші речі у живих і замордованих євреїв, нерухомість у великих кількостях також переходила з єврейських в українські руки, де залишається донині⁶.

Звісно, передача майна померлих — значно менший клопіт порівняно з участю в їхніх убивствах. Говорячи про діяльність в окремих містечках українських поліцаїв, фактично можна скласти список імен та прізвищ (такий список я нині укладаю для Бучача). Природно, що погроми — це складніший випадок, і з'ясувати напевно, хто їх чинив, зазвичай неможливо.

---

⁶ Див., напр., неопублікований щоденник Віктора Петрикевича, вчителя гімназії, який майже всю війну провів у Бучачі; свідчення Івана Синенького у: *Павлишин Т. Голокост у Бучачі*. С. 48 (1 грудня 2000 року); *Pal R. Urteil*. 1974. 5 травня, *Bunderarchiv Berlin*. В 162/14533.

У справі Золочева, порушеній Амаром, достеменно відомо, що в містечку, де живе приблизно 20 000 мешканців, було ексгумовано 600 жертв Советів (здебільшого українців), після чого було вбито від 1000 до 4000 євреїв. Ця висока частка жертв свідчить про велику ймовірність того, що родичі жертв-українців брали участь у страхітливому спалаху народного насильства. Свідчення очевидця, процитовані в *Erased*, піднімають завісу над цим жахіттям: «Сусіди-українці, з якими лише вчора вас пов'язували дружні чи ділові стосунки, тепер перетворилися на безжальних ворогів» (с. 174). І про цю невинуватну жорстокість з боку сусідів свідчать сотні детальних документів і щоденників сучасників, повоєнних свідчень, слідчих і судових архівів тощо. Ці документи я цитуватиму в своїй книжці, присвяченій Бучачу.

Також такі документи наочно доводять, що не обходилося і без нюансів, що не все було однозначно. Вони демонструють, що в часи безпрецедентних жахів люди не завжди чинили так, як можна було би від них сподіватися, і не завжди виконували ролі, нав'язані їм обставинами. Втім, у кінцевому підсумку та історія, яку вони розповідають своїми вчинками, навіоє ще більший жах, сум і зневіру, ніж гола статистика. Ці свідчення — доказ позірно безмежної здатності людей втрачати людську подобу і вбивати інших. А ще стає очевидним, що іскри людяності в ті темні часи спалахували в найнесподіваніших, здавалося б, особах — в офіцері гестапо чи в полковнику вермахту, в українському поліцаєві чи в бідному польському селянині — тоді як пристойні громадяни, що належали до середнього класу, чи більш-менш заможні селяни або приєднувалися до сваволі, або ховалися за щільно затуленими віконницями й несхвально цокали язиками.

Це правда, що узагальнення — ризикована річ. І водночас написати історію без них неможливо. Коли на початку 1980-х років я написав, що солдати вермахту брали участь у масових злочинах, мене звинуватили в нав'язуванні колективної провини. Зрештою, не всі німецькі солдати були злочинцями, багато хто з них не скоював убивств. Але я мав на увазі, що німецькі збройні сили, як організація, що складалася з мільйонів солдатів, були причетні до злочинної діяльності. Вочевидь, те саме можна сказати про СС і гестапо, а також про їхніх місцевих колабораціоністів: батальйони *Schutzmannschaften* чи поліцаїв. Саме з цих підрозділів походили багато людей УПА. І УПА як організація брала участь в етнічних чистках і геноциді. Чи були її окремі члени причетні до злочинів — це одне питання. Але те, що злочини були широкомасштабними і що чинили їх саме члени цих організацій — це факт.

Та сама проблема — узагальнення — стосується й антисемітизму. Відомо, що ця система уявлень чи ідеологія важко піддається окресленню. Схоже, нині вона більш поширена в Західній Україні, де євреїв дуже мало, ніж у тих частинах країни, де їх мешкає значно більше. Вона була

принциповим компонентом інтегрального націоналізму і фашизму, але також вплинула і на комунізм, що був ідеологічно протилежний до неї. Попри це, антисемітизм як ключовий і рушійний мотив політики геноциду має іншу якість. І коли закиди щодо антисемітизму (як-от у тому, що «євреї» й «комуністи» були синонімами) використовуються, щоб відвернути увагу від злочинів проти євреїв, таких як причетність ОУН і УПА до Голокосту, ми маємо наполегливо стверджувати, що деякі узагальнення слугують для того, щоб спотворити чи прикрити злочини минулого.

Тривале використання таких аргументів щодо минулого і поточна ситуація занедбаності та неповаги не сприяють оптимізму щодо майбутнього. Я певен, що цей форум в «Україні Модерній» дає проблиск надії, як і та конференція з питань єврейської спадщини в Східній Європі, яку в жовтні 2008 року організував Амар у Львові. Та аргументи, що їх висуває дехто з моїх критиків у цьому обговоренні, навіюють думку про те, що є люди, які, як старорежимники, нічого не навчилися й нічого не забули. Дорогою на конференцію Амара мені трапилося нагадування про те, що судити треба не за словами, а за вчинками: нещодавно провалився дах величній синагоги-фортеці в Бродах. На конференції повідомили новину про те, що залишки синагоги в Бережанах зміцнили, але звістка виявилася дуже перебільшеною: ця синагога зараз перебуває в ще гіршому стані, ніж за моїх останніх відвідин 2003 року.

Розмови про плани відновлення синагоги «Золота Роза» у Львові дали надію. Але кричуще у своєму несмаку кафе на її місці, про яке згадував Амар, справляло гнітюче враження. Про певний поступ свідчать базові заходи щодо збереження хоральної синагоги в Дрогобичі, а також у Жовкві. Але в обох випадках перспективи масштабнішої реставрації здаються непевними, до того ж більша частина фінансування (якщо не всі кошти) надходить з-за кордону. Отож докази змін у кращому випадку неоднозначні. Мені хотілося б вірити, що зрештою зміни стануться — і що моя книжка *Erased* хоч якось на них вплине. І я буду першим, хто зрадіє, якщо мої прогнози щодо майбутнього стирання єврейської спадщини з лиця землі не виправдаються. Зрештою, саме для цього я написав цю книжку.

Як і Амар, Анна Вероніка Вендланд також вірить, що підстави для оптимізму є. Одразу після падіння комуністичного режиму люди не виявляли цікавості до решток єврейської цивілізації, яку вважали чужою, «не нашою», проте нинішня Україна, схоже, «вкрай фрагментована», подрібнена на екстремальний націоналізм, ліберальний космополітизм і прихильність до радянського минулого. Поза «спрощеною націоналістичною ідеологією», Вендланд відкриває, що «нове покоління» «переосмислює українську ідентичність» у плюралістичнішому ключі. Вона вважає, що це приведе до «нової позиції щодо єврейського аспекту в українському урбаністичному просторі й історії». І навпаки, згідно з Вендланд, Захід воліє «дотримуватися звичних форм міркування» про Схід, що призводить

до загалом «контрпродуктивного» діалогу, «чудовим прикладом» якого є *Erased*.

Відтак Вендлянд хоче відплатити мені моєю ж монетою, заявляючи про те, що Україна прогресує у правильному напрямку, а я сам — жертва ретроградського мислення і сприйняття, «поширених на Заході маніхейських поглядів» на східні кордони Європи й особливо на Україну. Складова західного нібито «бінарного мислення» — це, очевидно, схильність сакралізувати Голокост і демонізувати інших. Отже, пише Вендлянд, у книжці *Erased* «українці майже завжди виступають як кривдники чи нащадки кривдників», підкріплюючи моє «бачення параноїдального [sic!], монолітного й антисемітичного колективного образу». Справді, стверджує автор, у читачів *Erased* може виникнути враження, ніби «вбивства й чистки в Галичині здійснювали не нацисти й не НКВС, а українське «населення».

Щоб читачів Вендлянд не вводив у оману цей нонсенс, я зацитую такий уривок з *Erased*:

Авжеж, це не означає, що українцям немає кого оплакувати. Але хотілося б вказати, що вони виключають зі своєї жалоби долю євреїв (і поляків), яких убивали серед них. Безперечно, порівняно з іншими націями світу, під час Другої світової війни та після неї українці зазнали величезних втрат. Близько 4,1 мільйона цивільних мешканців (з яких було 1,9 мільйона євреїв) і 1,4 мільйона солдатів загинули у війні з Німеччиною. Десь 3,9 мільйона українців вивезла на схід радянська влада в 1941–1942 роках, коли Німеччина вторглася в СРСР, ще 2,2 мільйона було депортовано окупантами на примусові роботи до Німеччини. Внаслідок громадянської війни між поляками й українцями, в якій загинуло близько 20 000 українців, і радянської «демографічної політики» після повторної окупації цих земель Червоною армією, у 1944–1946 рр. майже півмільйона українців було «репатрійовано» з Польщі до Радянської України, а ще 140 660 були внутрішньо депортовані в межах Польщі в 1947 року. І нарешті факт, що найбільш відповідає галицькій культурі жалоби: близько 500 000 західних українців було депортовано до Сибіру й Середньої Азії між 1946 і 1949 роками, тоді як тисячі бійців УПА, членів їхніх сімей і прихильників убивали, страчували чи відправляли в табори у відповідь на опір націоналістів радянській владі, що тривав і на початку 1950-х років. Цю останню болючу згадку про страждання притлумлювали аж до краху комунізму, і тепер вона зайняла помітне місце у вшануваннях пам'яті в регіоні (с. 67–68).

Звинувачений Анною Веронікою Вендлянд у тому, що не написав того, що насправді написав, я також отримав порцію критики за те, що не написав того, про що й не збирався писати. Хоча підзаголовок моєї книги — «Зниклі сліди єврейської Галичини», мене сварять за те, що не написав про старий русинський квартал у Львові. Декларуючи свою прихильність до ідей космополітизму, Вендлянд геть помилково сприймає моє твердження про те, що українці, не згадуючи про єврейську ідентичність жертв Янівського концентраційного табору, можуть вважати померлих «своїми» мучениками.

Цілком очевидно, що жертви стають «своїми», лише коли їх перестають вважати євреями: це процес виключення, а не приєднання, як помилково стверджує Вендланд, процес, що має на собі тавро радянського наративу жертвовності. Аналогічно, у випадку масових поховань, знайдених у Жовкві (*Erased*, с. 193–196), покійних проголошено мучениками, бо за офіційною версією вони були українцями, яких убили Совети, хоча насправді то майже напевно були євреї, вбиті нацистами.

Вендланд пропонує з більшим розумінням ставитися навіть до тих, хто, за її ж власним твердженням, доклав руку до Голокосту. Оскільки, на її погляд, ці люди «силкувалися [sic!] вижити між нацистською окупацією і сталінським терором. Багато хто з них справді робив вибір на користь українського націоналістського руху чи вирішував стояти осторонь, брати участь чи отримувати опосередковану вигоду від масових розправ, що їх чинили нацисти над їхніми сусідами-євреями». Вендланд не пише, чи то було питання вибору або примусу, і водночас не бачить причин осуджувати такі дії. Така широта поглядів, на мою думку, межує з узаконенням геноциду. Більшість злочинців мають можливість вибору, але ж ми осуджуємо їх за той вибір, який вони роблять. Безперечно, як зазначає Вендланд, «більшість українців вирішили інакше і не брали участі у звірствах нацистів». Так, в убивчих загонах служило мало українців. А втім, як нам відомо, значно більше їх вчиняли погроми, переслідували, грабували, виказували євреїв, що сховалися, і привласнювали майно вбитих. Іншими словами, між двома крайнощами: повним колабораціонізмом і справжнім порятунком — лежала ціла низка можливостей для вибору і вчинків, що, з погляду євреїв, переважувала шальки терезів аж ніяк не на їхню користь.

Щоб примиритися з цією історією, потрібен час, а Україна затрималася на старті. Але водночас вона має всі переваги учасника, що запізнився, тож може повчитися на досвіді інших країн. Допомогти почати цей процес може визнання документально доведеного факту поширеної антисемітичної культури, особливо в західній Україні воєнного часу, антисемітської ідеології ОУН і УПА та їхньої причетності до Голокосту. А говорити про «колективні травми українців» не допоможе, принаймні доти, доки не буде визначено, чи українцями слід вважати лише етнічних українців, чи всіх мешканців країни, і чи такі «травми» включають переслідування українських євреїв їхніми сусідами. Між іншим, саме це було однією з найбільших травм Голокосту для євреїв, що жили в маленьких галицьких містечках і селах, адже бачити, як твої друзі, колеги, сусіди й знайомі стають твоїми ворогами, було значно болісніше, ніж зазнавати нападів від чужих людей у військовій формі.

Ось чому ті небагато людей, що рятували євреїв, були навіть більшими героями й альтруїстами, ніж здається на перший погляд. Адже вони не лише йшли проти німців, ненависних окупантів, але й проти панівної в суспільстві тенденції, проти своїх сусідів, родичів, часом навіть проти своїх синів, і

дочок, і чоловіків, і дружин. У якомусь сенсі вони були навіть самотніші за євреїв. Їх треба возвеличувати: не тому, що вони були представниками своєї нації, а тому, що їх було так мало.

Як і Вендланд, Кристіан Ганцер також указує мені на помилки й упереджені (на його думку) погляди в *Erased*. Деякі приклади мого «зарозумілого, а подекуди навіть і образливого» ставлення, які він наводить, — це просто непорозуміння на мовному ґрунті. Так, вираз «patch of dirt» (кляпоть землі) у нього асоціюється з нечистотами, тоді як слово «dirt» в англійській мові має не лише одне значення. Його також образило моє спостереження щодо того, що страхітлива статуя радянської доби поряд з елегантною синагогою сімнадцятого століття змушує піддати сумнівам поступ цивілізації. А ще його шокує слово «облуплена» в моєму описі ветеринарної клініки (а не клініки для ветеранів, як я помилково її назвав) у Золотому Потоці, хоча саме так вона й виглядає.

Мені видається дивним, що Ганцер, вимагаючи від мене більшої антропологічної чутливості й усвідомлення «становища суб'єкта», начебто повністю ігнорує мету цих описів. У клініці мою увагу привернула не її обшарпаність, а той факт, що сходову клітку, збудовану в ті часи, коли споруда була ще елегантною віллою, зроблено з надгробних плит євреїв — цілком імовірно, що серед них є й плити, що накривали могили когось із моїх предків. Натомість Ганцера обурює, що «авторові наміри важливі й доречні, але він намарно відштовхує своїх потенційних українських читачів».

Щоб продемонструвати, з яким розумінням він сам ставиться до українських реалій, Ганцер висловлює дивну (хтось би сказав — зарозумілу) ідею про те, що не слід міряти «західними масштабами» українські музеї, наводячи як аргумент те, що причина браку єврейських експозицій полягає в «недостатній освіті музейних працівників та хронічному недофінансуванні». Він навіть наважується стверджувати, що в будинку рабина в місті Косів, де тепер розташовується музей УПА, немає єврейської експозиції тому, що, за моїм власним припущенням, приміщення занадто тісне! Звісно, це нонсенс. На експозиції й пам'ятники в Західній Україні, що прославляють націоналізм, було витрачено величезні кошти — прикладом може слугувати меморіальний комплекс на Личаківському цвинтарі. Єврейський музей у Берліні, як, поза сумнівом, відомо Ганцеру, було зведено (архітектором зі Сполучених Штатів і куратором з Нової Зеландії) не тому, що Німеччина розбагатіла, а в ході нормального політичного процесу.

Ганцер вважає, що в спілкуванні з українськими читачами про галицьке суспільство слід говорити як про щось принципово відмінне від решти. Моя манера писати про бандерівців і колабораціоністів нагадує йому радянську пропаганду. Але, як я зазначав вище, розрізнення не має стати синонімом для приховування. В *Erased* йдеться про те, що в Західній Україні неохоче говорять про співпрацю місцевих з нацистами й убивство євреїв. А нинішнє

вшанування героїв націоналістичного руху виключає згадки про їхню співучасть у Голокості. Я й не розраховував, що це твердження сподобається мешканцям Західної України. Моє питання було в тому, чи поступове визнання цього історичного факту не надасть іншого, детальнішого виміру історичній пам'яті України, якою вона є нині.

Я сам волю реконструювати це минуле, зосереджуючись на подіях «знизу»: вивчати, що саме відбувалося в тих містечках, які в історіографії Голокосту постають як далекі терени на «Сході», де безликі нацисти вбивали невідомих євреїв. Як буде показано в моїй наступній книжці, присвяченій Бучачу, то були реальні місця з живою культурою, де людей убивали чужинці, які приходили здалеку (і чіт імена, прізвища, а часто й біографії ми знаємо, чіт фотографії бачили), і їхні сусіди, про яких нам теж чимало відомо. В моїй праці буде названо сотні німців, поляків, українців і євреїв. Ці матеріали не матимуть на меті зробити читання комфортним для всіх. Але, пишучи *Erased*, я мав намір показати, що пам'ять про події в тих містечках було стерто *саме тому*, що вбивство було справою настільки інтимною і трупи були такими близькими. Витирання, на мою думку, — результат наявності, а не відсутності спогадів, які люди відмовляються поновлювати в пам'яті, а також слідів злочинів, від яких відкараскуються. Якщо «слабке місце книжки» в тому, що вона дратує читачів з тамтешнього регіону, я лише можу сподіватися, що роздратування змусить їх вийти зі стану летаргічного сну і добровільної амнезії.

Атож, один зі способів заохотити вивчення минулого — це реставрація й захист його споруд. Ганцера турбує питання, «як покращити ситуацію з єврейською спадщиною», і він вказує на те, що це вимагає великих грошових інвестицій. Одначе, як я писав у *Erased*, реставрація має свої переваги, оскільки вона приваблює туристів, а разом з ними — туристичну інфраструктуру. Справді, серед іншого, публікація *Erased* мала на меті привернути увагу до умов у Галичині й залучити інвесторів. Я мав на меті змінити ставлення нинішніх туристів — «подивитися на те, що лишилося, але не рятувати його». Але годі й думати про те, щоб здійснити це без допомоги місцевої влади. 2004 року, коли я відвідував синагогу в Гусятині (яка на той час була ще й покинутим музеєм), вона була зачинена, хоча у вікнах видніли розбиті шибки. Коли я повертався 2008 року, головні двері було відчинено, а всередині лежали купи сміття й поламаних речей. У травні 2009 року стало відомо, що обвалився дах.

Також Ганцер не зовсім зрозумілим чином коментує мою пораду, щоб Україна повчилася у Польщі отримувати культурну й економічну вигоду від реставрації залишків минулого. Він вважає, що автор *Erased* просто «морщить носа», коли попереджає щодо «елементів дешевої комерції та моди, якими це інколи відгонить», характерних для Польщі та решти східноєвропейських країн. Далі він жартома заявляє, що українці «є більш послідовними у їхньому антисемітизмі, ніж поляки», оскільки «не хочуть

за допомогою єврейського спадку заробляти таку необхідну валюту». Мабуть, це було сказано з усмішкою, без жодного наміру когось образити. Але це легковажне зауваження недоречно і шкідливе у серйозному розгляді *Erased*, не кажучи вже про аналіз умов в Україні. Воно відображає певний тон есею Ганцера, що не пасує до важливості цієї дискусії.

Серйознішим, а отже, тривожнішим вважаю огляд Мирослава Шкандрія. Головне нарікання автора полягає в тому, що *Erased* як «коментар до україно-єврейських відносин» «не пропонує задовільної інтелектуальної системи поглядів, яку можна було б застосувати для перегляду й пояснення подій історії ХХ століття в тій частині світу, де за війною йшла війна, за трагедією починалася інша трагедія, а населення незмінно зазнавало утисків». Авжеж, *Erased* не ставила перед собою настільки високу мету, та й навряд чи змогла б її досягти. Але підтекст у словах Шкандрія очевидний: якби автор *Erased* розглянув долю галицьких євреїв, а також подальшу пам'ять (чи то пак її відсутність) і вшанування євреїв у Західній Україні у контексті доби, ми б збагнули універсальність страждання й переслідувань та позбулися нав'язливих ідей щодо цього окремого випадку. Інакше кажучи, як багато його попередників, Шкандрій намагається зробити відносно одну трагедію, посилаючись на іншу, і наполягає на рівноцінності жертв у історичному епізоді, де одна група фактично брала участь у винищенні другої.

Немає потреби перераховувати тут деталі *Historikerstreit* — дискусії, що розгорілася між німецькими істориками в середині 1980-х, в якій подібну спробу зробили Ернст Нольте та його прибічники⁷. Головним аргументом Нольте було те, що первородний гріх злочинів проти людяності слід простежувати до Жовтневої революції й радянського режиму. Дії Гітлера були просто реакцією на його страх перед комунізмом, і свої криваві методи він почерпнув зі спостережень за їхніми методами. А оскільки євреї асоціювалися в нього з комуністами, його геноцидна кампанія проти «юдео-більшовизму» мала свою історичну й психологічну логіку. Кажучи прямо, головним винуватцем Голокосту був не Гітлер, а Ленін.

Історики вже давно відкинули цю апологетичну маячню⁸. Але Шкандрія це не переконало. Його основна ідея має два аспекти. По-перше, він стверджує, що, оцінюючи українців, я послуговуюся стереотипами й спрощую українську історію. Інакше кажучи, роблю з ними те саме, що, за моїми ж словами, зробили з євреями. Гадані «кричущі недоліки й спотворен-

---

⁷ *Forever in the Shadow of Hitler? Original Documents of the Historikerstreit, the Controversy Concerning the Singularity of the Holocaust* / Trans. by J. Knowlton, T. Cates. New Jersey, 1993.

⁸ Див., напр.: *Maier C. S. The Unmasterable Past: History, Holocaust, and Germany's National Identity*. Cambridge, Mass., 1988; *Evans R. J. In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*. New York, 1989; *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate* / Ed. by P. Baldwin. Boston, 1990.

ня» моєї книжки й мої «стереотипні та редукаціоністські погляди» таким чином «відсувають на маргінеси чи навіть повністю нівелюють історію України» і особливо «боротьбу за державність», яку я представляю як «марну». Як Шкандрій дійшов таких висновків, уявити насправді важко. З одного боку, я ніде не критикував права України на існування і не відгукувався зневажливо про її історію страждань, а з другого — *Erased* вочевидь не книга про історію України, доказом чого можуть слугувати наведені вище приклади. Виникає питання, чи Шкандрій узагалі читав *Erased*, а якщо читав, то чи його погляд не був украй упередженим?

По-друге, Шкандрій стверджує, що фактично «відродження потребує не лише історія антисемітизму, а й історія філосемітизму». Таким чином, він відкидає мій — гаданий — погляд на «українців як народ, чиє... ставлення до євреїв було незмінно ворожим». Це особливо вражає, оскільки, за Шкандрієм, в українців є достатньо підстав бути ворожими до євреїв. Бо, з його точки зору, «співпраця євреїв з комуністичним режимом» була не «мітом», а «реальністю». Зрештою, «1919-го й на початку 1920-х років у ЧК та інших репресивних органах совєтської влади було багато євреїв». Крім того, Шкандрій схвально цитує заяву про те, що «правобережної України... Червона армія без підтримки місцевих євреїв не здобула б» і стверджує, що коли «національно свідомі українці... виїжджали з Києва чи змушені були його покинути, їхнє місце займало витіснене єврейське населення». Справді, «багато хто трактував» той факт, що 1921 року «євреї становили майже третину мешканців Києва... як доказ того, що саме євреї отримали найбільше зиску від поразки незалежності».

Інакше кажучи, багато українців не відчували ненависти до євреїв, дехто навіть їм симпатизував, але євреї працювали у багатьох радянських органах, що утискали українців, а також відігравали свою роль у підривної діяльності проти української державности й мали з цього зиск. Отже, натякає Шкандрій, можна зрозуміти, чому українці змінили своє ставлення і чому вони зрештою так вчинили зі своїми сусідами-євреями під час Другої світової. Але й цей факт Шкандрій зводить до мінімуму.

Суть справи полягає в тому, що антиєврейське насильство розпочалося в Україні ще задовго до того. Як і Шкандрій, я читав чудове дослідження українсько-польських стосунків у 1917–1920-х роках⁹ Генрі Абрамсона і використав його в своїй роботі. Але Абрамсон аж ніяк не підтверджує заяву Шкандрія про те, що «страхотливу хвилю погромів» 1919 року спричинила «анархія, що настала слідом за» вторгненням червоноармійців. Тут критик цілком прозоро натякає на те, що справжньою причиною насильства проти євреїв були комуністи. Але Абрамсон представляє це твердження як інструмент пропаганди. Ось як він про це пише: «Найпоширенішим

---

⁹ Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambr., Mass., 1999.

звинуваченням проти євреїв було те, що вони були помічниками більшовиків, і вислів “єврей-більшовик” фігурував у кількох деклараціях військового командування Директорії. Синонімічним терміном був “єврей-комісар”, що відсилав до прихильності більшовиків до терміна “комісар”; також у вжитку були прозоріші вислови, такі як “радянська влада у руках євреїв”¹⁰.

Утім, Шкандрій воліє зацитувати історика Тоні Джадта, який писав, що «протягом кількох років слово «жидокомуна» відповідало дійсності, хоч «у польських націоналістичних колах воно вживалося як образа опонентів». Хоч би що Джадт мав на увазі під цим двозначним твердженням, Абрамсон, який, безперечно, краще обізнаний з українською і єврейською історією, надає саме той історичний контекст, до якого апелює Шкандрій. До революції, пише Абрамсон, ті політично активні євреї, що не належали до «партій, які в основному чи виключно опікувалися інтересами євреїв... також були членами загальних політичних партій в Україні, але їхня активність порівняно з єврейською спільнотою... була мінімальною» і «єврейські комуністи якнайдалі дистанціювалися від свого єврейського походження». Той факт, що «частка євреїв у цих партіях зазвичай була не пропорційною щодо відсотка євреїв серед населення», зазначає він, був «пов’язаний радше з єврейськими моделями урбанізації, ніж з етнічною приналежністю до євреїв. Незважаючи на це, — наголошує Абрамсон, — євреї становили лише незначну меншість у партіях, що розглядаються. Практично в усіх них домінували росіяни».

З цієї причини 1917 року євреї становили 4 відсотки в комуністичній (більшовицькій) партії, що утворилася в колишній царській імперії. Загалом їх було 964 особи, серед яких багато хто походив не з України. Справді, «в пору найактивнішої участі євреїв у комуністичній партії України (УкКП) 1922 року євреї становили 13,6 відсотка членів партії (росіян було 53,6 відсотка, українців — 23,3 відсотка)». До 1926 р. кількість євреїв у партії зменшилася до 11,2 відсотка, натомість число українців збільшилося до 43,9 відсотка. Іншими словами, «євреями серед більшовиків була меншість, і ще менше євреїв було більшовиками». Незважаючи на це, зазначає Абрамсон, хоч «більшість українських євреїв були політично неактивні... євреїв часто вважали революціонерами й загалом агентами занепаду в царській Росії». Намагаючись пояснити цю суперечність, Абрамсон пише: «Історію... можна краще збагнути як розгортання подій, засноване радше на сприйнятті, ніж на лінійному поступі фактів. Євреїв сприймали як рушійну силу, що стояла за більшовицьким рухом, і не важко було знайти видатні приклади», серед яких найпомітнішим, звісно, був Троцький. Ба більше, «через свою урбанізацію і вищий рівень грамотности євреї, що приєдналися до більшовиків, швидко піднімалися до керівних посад, але

¹⁰ *Ibid.* P. 112.

ця швидкість була диспропорційною до загального числа євреїв у партії». І нарешті, «негативне враження підсилювалося несподіваною появою євреїв на помітних владних посадах. Втім, більшовицька вигадка найкраще прислужилася як виправдання для звичайного грабунку й хаосу»¹¹.

Проте Шкандрій (який, схоже, повірив у цю вигадку) різко реагує на кожну згадку про таке насильство, бо це пляма на українському національному гонорі. Вражений тим, що я, згідно з традиційним поглядом євреїв, відгукуюся про Хмельницького як про «бич усіх євреїв», Шкандрій шпетить мене за схильність до применшування, ба навіть принижування національного виміру в історії України. Схоже, він перебуває в блаженному невіданні щодо існування таких чудових праць, як «Історія України» Пола Роберта Магочія, де представлено аналогічний погляд на єврейську пам'ять, чи ретельний аналіз історіографії 1648 року, здійснений Джоелем Раба [Joel Raba], де реконструйовано різні підходи до аналізу української визвольної війни кризь національні та ідеологічні призми¹². Ще скандальнішим критикові здається моє твердження про те, що петлюрівські війська «грабували і гвалтували» євреїв. Тут Шкандрій теж вдумливо скеровує мене до «ґрунтовної наукової монографії Абрамсона», хоч ретельно проаналізовані в цій книжці дані чітко демонструють, що «найбільше число» погромів «зафіксованих, 40 відсотків від загальної кількості, було здійснено Директорією та її союзниками за Симона Петлюри», які також були «відповідальні за найбільшу кількість підтверджених смертей (16.706)»¹³.

Цікаво, що слідом за невдалим досвідом з гаданими юдео-комуністами на початку 1920-х років, як пише Шкандрій, засновники ОУН 1929 року «сподівалися на майбутню підтримку з боку єврейського населення в боротьбі за незалежність». Він не говорить нам, ані чому «лише наприкінці 30-х років стали очевидними антисемітські течії всередині ОУН, що доти зароджувалися й розвивалися поступово», ані чому в роздмухуванні ненависти до євреїв, поза сумнівом, чималу роль зіграли заяви деяких лідерів організації в 1941 році. І, можливо, саме вони спонукали деяких людей вбивати євреїв у перші тижні вторгнення німців. Замість запропонувати пояснення, таке як вплив на ватажків ОУН нацистсько-фашистського дискурсу про євреїв, Шкандрій вирішує заплутати читача: не всі націоналісти були оунівцями, УПА складалася з різних груп, не всі брали участь у звірствах тощо. А потім він іде в атаку: мовляв, ті, хто звинувачує ОУН і УПА у причетності до Голокосту, бездумно повторюють услід за «совєтськими пропагандистами» і перетворюють провини окремих осіб

¹¹ *Ibid.* P. 28–30, 112–113.

¹² *Magocsi P. R.* A History of Ukraine. Seattle, 1996. P. 201–202; *Raba J.* Between Remembrance and Denial: The Fate of the Jews in the Wars of the Polish Commonwealth During the Mid-Seventeenth Century as Shown in Contemporary Writings and Historical Research. New York, 1995.

¹³ *Abramson H.* A Prayer for the Government. P. 113, 116.

на колективну. Висуваючи такі звинувачення (стверджує він), я, певно, натякаю на те, що «боротьба українців за незалежність була помилкою». Зрештою, запитує він, «як, на його думку, її [боротьбу за незалежність] слід було проводити?» Як завгодно, тільки не шляхом масових убивств — це єдине, що я можу відповісти на цей закид.

Втім, оскільки заперечувати участь українців у вбивствах євреїв неможливо, Шкандрій висуває аргумент про те, що молоді чоловіки Західної України «поставали в ті часи перед неможливим вибором»: приєднатися до Советів, співпрацювати з німцями, стати остарбайтерами чи партизанами. Авжеж, це правда, те саме я писав у *Erased*. Але Шкандрій на цьому зупинитися не може. Він повертається назад у часі до «нафантазованої країни» того періоду і надійно закріплює там свій намет. Не бажаючи розглядати вплив антисемітизму на український націоналізм 1930-х років, він натомість стверджує, що «антисемітизм був явищем, значною мірою породженим Советами». Знову вилаявши добре відому сталінську антисемітську кампанію початку 1950-х років та її коріння, що сягало радянської політики щодо євреїв 1930-х років, Шкандрій вочевидь тягне канат в обидва боки¹⁴.

З одного боку, пише він, євреї були невід'ємною складовою радянського репресивного апарату, звідси й реакція українських націоналістів. З другого ж боку, Совети також були антисемітськими, відтак в антиєврейських настроях українців не було нічого особливого. Це логіка витання у хмарах (де Шкандрій, схоже, почувається цілком комфортно). Тож не дивно, що далі йде абсурдне твердження про те, що «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича «викликав антиколоніальну реакцію, часткою якої стало формування ОУН». Якщо вже на те пішло, Шкандрій не згадує, наприклад, про «Тараса Бульбу» Миколи Гоголя, який, на відміну від «Вогнем і мечем», рясніє антисемітськими образами, які викликають справжню нудоту.

Спробувавши переконати читачів у тому, що «більшовицька вигадка» закорінена у факт, Шкандрій пропонує «шлях до подальшого розвитку дискурсу довкола Голокосту й багатьох інших трагедій ХХ століття, що голосно волають, аби їх почули, — розповісти всю історію без прикрас і визнати муки всіх». Це похвальна мета, але її годі досягти проголошенням застарілих упереджень і риторикою. Те, що українці нині «зосередилися на тому, щоб розповісти власну історію в усіх її іпостасях», як пише Шкандрій, цілком зрозуміло. Але поки ця історія усуватиме історію життя євреїв в Україні й затуманюватиме обставини їхнього фізичного «усунення», вона буде фальшивою. У цьому контексті зображати мене як «колонізатора, що опинився посеред нецивілізованих войовничих племен, які нітрохи

¹⁴ *Stalin's Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee* / Ed. by J. Rubenstein, V. P. Naumov. New Haven, 2001. Див. також: *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories* / Ed. by J. Rubenstein, I. Altman. Bloomington, 2008.

не знають власної історії» — більш ніж тривожна ознака, зважаючи на традиційний наратив інтегрального націоналізму, в якому євреї виступають аутсайдерами й колонізаторами. В моїй пам'яті ще не потьмяніли спогади про зганыблені галицькі цвинтарі, синагоги, що розвалюються, і масові поховання без жодних ознак. І коли Шкандрій закликає мене «зняти з себе машкару дослідника-“цивілізатора” з колонізаторською фантазією», то я можу лише замислитися над питанням: хто з нас більший фантазер?

Проклавши собі шлях через підступні терени риторики, я з полегшенням звертаюся до блискучого есею Іллі Герасімова. Герасімов швидко розкладає по полицках і спростовує основні стратегії аргументації моїх пристрасніших критиків: вони відкидають співучасть у масових убивствах, називаючи її спрощенням «історичної дійсності»; причетність до злочинів у них отримує прив'язку до визвольного руху; вони вимагають коректно ставитися до України, наполягаючи на рівноправності (це не колонія) і особливому ставленні (країна не так давно здобула незалежність).

На щастя, Герасімов приділяє цьому не надто багато місця в своєму огляді. Натомість він обговорює матеріяли з мого останнього дослідження щодо Бучача, яке я надіслав йому окремо від дискусії навколо *Erased*. Я радий, що він використовує це дослідження у своєму есеї, оскільки, на його думку, воно надає нового виміру проблемі в цілому й проливає нове світло на стару і стомливу суперечку. Я можу лише погодитися з Герасімовим у тому, що після виходу моєї книжки про Бучач більшу частину суперечки щодо об'єктивних фактів, складності історії й різних суб'єктивних поглядів на ситуацію доведеться суттєво переглянути. Але, звісно, книжка буде про те, що вже сталося, тоді як *Erased* розповідає про згадування (і пригнічування спогадів) сьогодні.

Герасімов погоджується зі мною в тому, що історична пам'ять Західної України — це *Judenrein*. Втім, доречно буде згадати про Центр вивчення Голокосту в Києві, який я нещодавно відвідав. Герасімов та інші критики пишуть про центр як промінчик надії й ознаку зацікавленості в Голокості в інших регіонах країни. Але біда в тому, що попри зусилля директора центру Анатолія Подольського і крихітного колективу, що розмістився у двох тісних кімнатах, вони майже не отримують офіційної підтримки держави і майже повністю залежать від закордонного фінансування. Хизування Центром нагадує австрійський уряд, що хвалився багаторічною діяльністю Шимона Візенталя у Відні, тоді як насправді вона відбувалася в маленькому приватному помешканні всупереч байдужості чи навіть ворожості влади.

Дуже добре, що Герасімов радить провести додаткове дослідження можливих реакцій на німецьку політику винищення на схід від Галичини і Волині, тобто на територіях, що триваліший час перебували під радянським пануванням. Деякі такі дослідження вже проводилися, але є потреба в нових,

і не в останню чергу від українських учених¹⁵. Багато важить і потребує подальшого вивчення аргумент Герасімова про те, що антисемітизм, схоже, більше впливав на мотивацію мешканців Західної України, хоч співпраця у вбивстві євреїв була поширеним явищем не лише в Галичині, але й у решті України. Після переходу старого радянського кордону німецькі командири загонів смерті частіше скаржилися на брак співпраці з боку місцевих жителів, хоча, безперечно, охочих теж було чимало. Частково це можна пов'язати з радянською освітньою політикою, а частково, як відзначає Герасімов, зв'язок між тим, що він називає польською «Blut und Boden» – версією націоналізму і викликаною ним радикалізацією українських націоналістів у Галичині, ймовірно, спричинився до конфлікту між цими двома групами, а також до антиєврейського насильства. І нарешті, радянська окупація 1939–1941 років відіграла вирішальну роль у знищенні еліти та загостренні потенціалу міжетнічного насильства.

Я навмисне вирішив почати й закінчити цей есеї відповідями на дві найбільш тверезі і вдумливі, збалансовані і добре поінформовані статті, оскільки твердо вірю, що на кону не полеміка про те, хто виграв і хто програв, а історико-політична проблема величезної ваги. Те, про що ми тут дискутуємо, стосується реконструкції минулого — відповідальної, неупередженої, об'єктивної і критичної, з застосуванням усіх джерел, що є у нашому розпорядженні, з дослуховуванням до голосів усіх історичних дійових осіб, подобаються вони нам чи ні. Щойно ми досягнемо консенсусу щодо подій минулого, не менш важливою (а може, навіть більш важливою) буде потреба створити майбутнє, в якому не буде апологетики, порожньої риторики, взаємних звинувачень і ксенофобії, майбутнє, невід'ємною часткою якого стануть дискомфортні тексти про минуле, саме тому, що вони показують шлях до толерантнішого і менш згубного майбуття.

Голоси жертв історії люди слухають значно рідше, ніж голоси політиків, які експлуатують їхні страждання, чи вчених, що про них пишуть. Слухаючи свідчення жертв, ми ніколи не отримуємо саме те, на що очікували. Ми змушені відійти від узагальнень і спрощень та визнати, що досвід окремої людини завжди складніший, ніж те, яким його згодом представляють інші. Дозволю собі закінчити свій огляд одним таким голосом — свідченням Едізи Шпільберг-Флітман, чию детальну розповідь було записано на відеокасету 1995 р.

---

¹⁵ *Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton, 2001; Berkhoff K. C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambr., Mass., 2004; Arad Y. History of the Holocaust: Soviet Union and Annexed Territories. Jerusalem, 2004. Vol. 1–2; Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. Chapel Hill, 2005; The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Ed. by R. Brandon, W. Lower. Bloomington, 2008.*

Народжена 1930 р. в Чорткові, Едіза пригадує: однокласники «ображали мене... обзивали жидівкою... мені було дев'ять років. Вони... жбурляли в мене камінням... Я часто робила домашнє завдання з дітьми християн, але ми не бавилися разом... Між християнами і євреями, безперечно, було розділення». Проте її батьки, що належали до верхівки середнього класу, «мали багато знайомих серед християн... адвокатів і суддів». Навіть «поліцейські товаришували з моїми батьками». З вторгненням Советів 1939 року Едізиного батька заарештували. Коли його випустили, він сказав, що «росіяни якісь селяки... а німці, в принципі, виявилися цивілізованими людьми, то чого поганого ще від них чекати?».

Коли Червона армія відступила, родина якраз була у маленькому селі. Того ж вечора на них напали «сусіди, українці... які [раніше] вклонялися їм і казали: «Доброго ранку»... [які] були дуже ввічливі... люди, яких ми знали... вони приходили й кидали ручні гранати і... збиралися нас усіх повбивати». Але Едізина родина гостювала у друзів-християн. Нападники прийшли до будинку «з сокирами й рушницями... і сказали... віддайте їх нам». Але господар відмовився їх видати. Тоді натовп рушив до будинку її дядька і вбив його дружину й двох дітей. «Вони зітнули їм голови сокирами... Одною з тих, хто розмахував сокирою, була вчителька української, я добре її знала, вона й мене вчила». Потім було здійснено напад ще на одну родину з семи людей: трьох дорослих і двох дітей зарубали на смерть, вижило лише двоє дітей. Усе це сталося ще до того, як у село прийшли німці.

Одразу після цих подій Едіза та її рідні втекли до Бучача. Її спогади про насильство, вчинене місцевими українцями, були особливо гіркими. Напади на мешканців гето, зазначає вона, здебільшого здійснювала «українська поліція, [разом з] нечисленними німцями... Українці вбивали людей направо і наліво, щодня когось вбивали чи забирали... У нас було дуже мало поляків... то були в основному українці... на них дуже сильно впливали їхні батьки й діди... [у їхній] ненависті до євреїв. Вони просто не хотіли, щоб ми жили поряд з ними».

Едізу ввіймали й привели до начальника української поліції, який сказав цій дванадцятирічній дівчинці, що вб'є її. «Сумнівів не було. Ми знали його, він страчував людей направо і наліво». Едіза назвала ім'я і прізвище свого батька, котрий виготовляв алкоголь для місцевих. Але шеф поліції не зглянувся. Тоді вона запропонувала йому обручку своєї матері, та поліцай відповів: «Ні, ні, ні, тебе стратять. Шкода твого батька, всі... [кажуть] він хороша людина». Потім він сказав дівчинці, щоб вона йшла. «Я очікувала, що... він уб'є мене в спину... Це дуже важко описати, що ти відчуваєш... Ти затамуєш подих і просто ждеш тієї кулі, яка тебе вб'є. Але він не вистрелив. Він мене відпустив».

Цікаво, що Едізина мати потоваришувала з «німкенею, чий чоловік займав якусь керівну посаду в місті... вони часто розмовляли про німецьку

літературу... [і] заприятелювали». Коли в родині, яка мешкала в гето, закінчилися запаси харчів, дві жінки намагалися виміняти речі на їжу в тому селі, де жила колишня покоївка родини. Але покоївка «погукала... щоб хтось... викликав українську поліцію... І вони... хотіли вбити [Едізину матір] на місці... А ця німкеня сказала: «Я без цієї жінки не піду». Мабуть, вони принижувалися, благали... І ми не знайшли їжі... й... були в страшому відчаї». Але завдяки втручання німецької подруги Едізину матір залишили в живих.

Едіза згадує, що «багато [єврейських] родин», у кого були цінні речі, «приходили до християн додому... і ці селяни... тримали їх по кілька днів, а... [тоді] викликали українську поліцію. Їх виводили під конвоєм і... просто знищували, як худобу». Едіза та її шестирічний братик також переховувалися у селян, яким їхня мати пообіцяла будинок і землю після війни. Її тітка й двоюрідні сестри ховалися в іншого селянина, сусіда, але він «викликав українську поліцію... їх забрали усіх... у них було двоє дівчаток... мій дядько рвав на собі волосся і... благав поліцію: “Не вбивайте дівчаток, тільки не дівчаток”. Але його не слухали. І моя двоюрідна сестричка, якій було п’ять років... узяла поліцейя за руку. Він відштовхнув її, дістав револьвера і вбив на очах у її батьків, бо вона його дратувала, вона цілувала йому руку».

Кафчуки, які переховували родину Едізи, були іншими. Глава родини був «бідний селянин з дружиною і чотирма дітьми... В його [дружині] моя мати відчувала... людяність». Вона сказала нам: «Байдуже, скільки це все триватиме, ми поділимося з вами хлібом і картоплею». Едізина мати допомагала жінці під час пологів, коли та народжувала четверту дитину. Вона згадує про них як про «дуже добрих, чудових людей». Коли в березні 1944 р. Бучач визволили, Едіза з родиною повернулися до міста. Невдовзі по тому німці знову захопили Бучач, і родину, що ховалася у підвалі, знайшов німецький солдат. Той чоловік сказав їм: «Я зрозумів, що ви євреї... і ми вас вб’ємо... євреї не повинні [жити]... Наш фюрер не хоче, щоб євреї жили». Едізина мати наказала їй бігти до сусіда, «якого добре знала. Той чоловік був великим начальником, він знав нас, він приходив до нашого будинку, а його мати мешкала по сусідству».

«Я пішла до цієї пані Гуслер, яка знала мене з дитинства, — згадує Едіза, — яка знала моїх батьків. Я сказала їй: “Вони знають, що ми євреї, вони вб’ють нас усіх. Мама сказала мені йти до вас”. Я пам’ятаю, як вона взяла мене за комір і викинула геть. “Іди собі, — сказала вона. — Можеш сховатися там (у неї на подвір’ї був якийсь сарай)”... [Вона] навіть не запропонувала мені ковтка води». Того ж дня Едізиною батька заарештували й стратили німці, але вона, її мати й брат спромоглися втекти. Намагаючись дістатися з сім’єю до радянського фронту, Едіза врешті-решт стала працювати разом з українськими дівчатами в німецькій армійській частині. Але дівчата запідозрили в ній єврейку й виказали німецькому командирові,

котрий потім також виявив, що її мати й брат переховувалися неподалік. Та замість убити їх, цей офіцер вермахту відвіз їх подалі від фронту. «Він був великою людиною... і сказав: “Живіть”. І поїхав, але потім повернувся на коні й сказав: “Я сподіваюся, ви всі житимете”. І поскакав геть».

Невдовзі по тому прийшли радянські війська. Коли Едіза з родиною повернулися до Чорткова, вдома на них чекали «лише голі стіни, меблів не було взагалі. Нас пограбували, винесли все — у нас знову не було їжі й не було одягу». Едізі подобалися росіяни. «Вони були з нами дуже привітні... [вони] не виявляли жодного антисемітизму... багато офіцерів і льотчиків були... євреями». І вона була «дуже щаслива втекти від українців, бо вони вчиняли після війни погроми. Вони вбивали євреїв, коли єврей приходив у село чи до українських друзів... Вони ніяк не могли зупинитися, все вбивали і вбивали нас. Вони були такі брутальні. Я думаю, вони були гірші за німців, принаймні на мій погляд. Вони лишили в моїй душі великий шрам. І я вважаю, що майже всю мою родину вбили вони, десь вісімдесят відсотків убили українці, які були нашими друзями»¹⁶.

Такими були спогади однієї єврейської дівчинки. Вони складні й неоднозначні. Як і багатьох інших, її родину водночас врятували і зрадили українці. В її випадку, як і в декількох інших, про які мені відомо, втручалися й рятували життя євреям німці. Але це не змінює загальної картини. Якби не зятятість німців у винищенні євреїв, Голокост не стався б в Україні. Тисячі українців рятували євреїв: переховували їх, годували, допомагали втекти. Але реальність для більшості євреїв в Україні була такою, як її підсумувала Едіза. Саме сусіди, колеги по роботі і друзі не лише відверталися від українських євреїв, коли ті благали про допомогу, але й виказували, зраджували їх, наживалися на їхній смерті, а в багатьох, надто багатьох випадках охоче докладали руку до їхнього винищення.

*Переклала з англійської
Олена Любенко*

Omer Bartov

Uncomfortable Reading: A Reply to My Critics

In Omer Bartov's opinion, the comments of some critics bolster his own arguments concerning the discourse on Ukrainian history and memory. The author emphasizes that, if one examines the population breakdown, Ukrainians paid a smaller price than Poles or Jews. If one assesses what went on in Eastern Galicia during the German occupation, then it is clear even to the uninitiated that of all three ethnic groups, the Ukrainians survived the best and that after the war, despite the Soviet repressions, deportations,

---

¹⁶ Відеоархів Shoah Foundation. 1995.

and killings, they managed to revive their life in towns, where the prewar Jewish and Polish populations have disappeared in the wake of the cleansings. Bartov rejects the comments about the “binarity” of Western thinking about Eastern Europe and the book’s superficial style. In his opinion, Myroslav Shkandrij seeks to relativize one tragedy by citing another and to insist on the equivalence of the victims in the historical event, where one group in fact took part in destroying another. Bartov emphasizes that nowhere in his book does he criticize Ukraine’s right to exist, nor does he does he slight its history of sufferings. However, he is specifically interested in the Jewish heritage and memory of it. He hopes that if *Erased* has any impact on the situation and helps to usher in a change in attitude to historical monuments, he will be the first to rejoice that his prognoses on the eradication of the Jewish heritage were unwarranted.